

Кукіна З. О.,
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри кримінального і адміністративного права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ІНСТИТУТ КОРПОРАТИВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДХОДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ТА КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

CORPORATE CRIMINAL LIABILITY, COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF COMMON AND CIVIL LAW APPROACHES

У статті досліджуються особливості інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у різних юрисдикціях загальної та континентальної правових систем. У статті проводиться аналіз спільних та відмінних підходів до вказаного інституту, розглядаються переваги та недоліки регулювання корпоративної кримінальної відповідальності в різних країнах світу.

Ключові слова: корпоративна кримінальна відповідальність, юридична особа, фізична особа, покарання, загальна правова система, континентальна правова система.

В статье исследуются особенности института уголовной ответственности юридических лиц в различных юрисдикциях общей и континентальной правовых систем. В статье проводится анализ общих и отличных подходов к указанному институту, рассматриваются преимущества и недостатки регулирования корпоративной уголовной ответственности в разных странах мира.

Ключевые слова: корпоративная уголовная ответственность, юридическое лицо, физическое лицо, наказание, общая правовая система, континентальная правовая система.

In the article features of the institute of criminal liability of legal entities in various jurisdictions, general and continental legal systems. The article analyzes the differences and approaches to these institutions are considered the advantages and disadvantages of regulation of corporate criminal liability in the different countries.

Key words: corporate criminal liability, legal entity, individual, sentence, common legal system, civil legal system.

Кримінальна відповідальність юридичної особи стає однією з найгарячіших тем для обговорення за останні десятиліття. Дебати з цієї теми розпочалися в 90-ті роки, коли і США і Європа зіштовхнулися з великою кількістю екологічних, антимонопольних, фінансових (в тому числі податкових) злочинів, хабарництвом, перешкоджанням правосуддю, шахрайством та іншими правопорушеннями, які так чи інакше стосувалися корпорацій. Реакцією на ріст такого роду злочинності стало запровадження правового регулювання злочинів відповідного типу та становлення інституту корпоративної кримінальної відповідальності.

Відповідь на злочини відобразилася в цивільному, адміністративному та кримінальному праві та законодавстві. На сьогодні в більшості країн теоретики та практики дійшли висновку, що за правопорушення, скоєне юридичною особою, може наставити як адміністративна, так і кримінальна відповідальність. В той же час, якщо адміністративна є більш зрозумілою та звичною, то щодо кримінальної відповідальності корпорацій ще й досі точаться дискусії. Одні юрисдикції прийняли та запровадили на законодавчому рівні принцип кримінальної відповідальності юридичних осіб. Інші правові системи заперечують раціональність цього інституту, наголошуючи на протиріччях між загальними принципами кримінального права та концепцією кримінальної відповідальності.

Прийняття або неприйняття концепції корпоративної кримінальної відповідальності в різних юрисдикціях залежала від різних історичних, соціальних, культурних та правових традицій і умов. Ті країни, які імплементували концепцію у внутрішнє законодавство, також робили це по-різному. Нині існує різниця в підходах, наприклад, країн загального і континентального права. Обидві моделі мають свої переваги та недоліки. За умови, що в Україні норми, які регламентують кримінальну відповідальність юридичних осіб, були введені в законодавство зовсім нещодавно, і як такого комплексного підходу до цієї проблеми ще не сформувалося, здається дуже корисним проаналізувати правове регулювання відповідного інституту в країнах, де такі моделі існують вже давно. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб є частиною правової системи, який не можна розглядати у відриві від інших правових категорій.

Якщо говорити про правосуб'єктність юридичних осіб в розрізі кримінальної відповідальності, то виникають певні складнощі. Традиційно кримінальне право фокусується на вині як суб'єктивній ознаці злочину. Коли ми говоримо про юридичну особу як суб'єкт злочину, виникають складнощі при визначенні наявності або відсутності у неї такої ознаки, як вина. Ця суб'єктивна сторона злочину традиційно вважається такою, що притаманна тільки людині – фізичній особі [1]. Раніше більшість пра-

вових систем визнавала догму, відповідно до якої компанія не може нести кримінальну відповідальність згідно з національним законодавством, адже вона є юридичною фікцією, яка не володіє незалежною волею [2]. Така теорія існувала і в європейських країнах, і в країнах загального права тривалий час, доки вчені та юристи-практики не почали зіштовхуватися з великою кількістю злочинів, в яких винною не можна визнати конкретну особу або конкретних осіб; а злочин був скоєний як наслідок певної сукупності рішень і дій в інтересах саме корпоративного утворення, а не однієї конкретної людини. Зрештою, науковці і практики як в англосаксонській, так і в континентальній системах права визнали можливість юридичної особи бути винною в скоєнні злочину [3].

Концепція кримінальної відповідальності юридичних осіб вже давно еволюціонувала з покарання людини (працівника, директора, власника) за протиправне діяння компанії. Раніше закон визнавав директорів, службових осіб, працівників чи представників компаній винними за правопорушення, які, по суті, реалізовувалися самою компанією [4]. В результаті цього кількість злочинів, здійснених компаніями, почала різко зростати. Працівника визнали відповідальним та покарали, але злочинна система залишалася в корпорації, і злочинна діяльність продовжувалася.

Крім того, влада та вплив юридичної особи набагато сильніші, ніж одного або декількох її працівників. Тому більш логічним видається покладення відповідальності саме на компанію в цілому, ніж на одну особу, беручи до уваги значимість та наслідки злочину, в якому винна компанія. Застосування саме корпоративної відповідальності є вкрай важливим в тих випадках, коли компанії можуть використовувати можливість реструктуризації з метою уникнення відповідальності за протиправні діяння [5]. Таким чином, визнання інституту корпоративної кримінальної відповідальності, що тягне за собою застосування відповідного покарання, забезпечує баланс, коли особа не може виправдатися, сховавшись за діяльністю компанії, а компанія, в свою чергу, не може використати одного з працівників як «цапа-відбувайла» за свою протиправну діяльність.

Ще одна причина застосування кримінальної відповідальності до юридичних осіб є додатковим інструментом впливу на компанію. Знаючи про можливість бути покараними відповідно до кримінального законодавства, менеджмент компанії розробляє більш ефективну політику дотримання як національного законодавства, так і внутрішніх норм та правил поведінки. Кримінальна відповідальність спонукає компанію вести більш відповідальну корпоративну політику, яка спрямована на попередження злочинної поведінки як співробітників, так і діяльності компанії в цілому. В декількох правових доктринах європейських країн вже визнали, що санкції, які накладаються на юридичну особу, грають важливу роль в посиленні та укріпленні норми внутрішньої корпоративної поведінки [4, с. 154].

До того ж, визнання юридичної особи такою, що може нести кримінальну, а не тільки адміністративну чи цивільну відповідальність, дає змогу використовувати ширше коло більш дієвих видів покарання. Дослідження показали, що кримінальна відповідальність корпоративних суб'єктів викликає більший сором та публічний осуд, ніж санкції, які виникають відповідно до цивільного законодавства [4]. Часто набагато вигідніше накласти на компанію санкції у вигляді штрафу чи навіть ліквідації, ніж карати тюремним ув'язненням менеджерів. В останньому випадку особа або декілька осіб перебуватимуть за ґратами, але сама компанія не понесе великих (крім кадрових) втрат і продовжить, цілком ймовірно, ту саму злочинну діяльність [4, с. 159].

Наслідки протиправної кримінальної поведінки юридичних осіб здебільшого відрізняються великими масштабами та значущістю. Можна з впевненістю стверджувати, що наслідки злочину, скоєного компанією, значніші, ніж можуть бути від правопорушення однієї фізичної особи. Це стосується як розміру фінансових втрат, так і масштабу впливу протиправної поведінки на суспільство та навколишнє середовище. Наприклад, визнаючи свою вину в порушенні закону США «Про боротьбу з корупцією з боку фізичних та юридичних осіб – резидентів США на території іноземних держав», німецька корпорація «Сіменс» (Siemens) визнала, що протягом шести років давала хабарі за отримання контрактів в розмірі 1,4 млрд. дол. США через свої представництва у Франції, Туреччині, в країнах Середнього Сходу [6]. Інший приклад: фармацевтична корпорація «Пфайзер» (Pfizer) сплатила 2,3 млрд. дол. США, включаючи кримінальний штраф в 1,2 млрд. дол. США, внаслідок накладення цивільної та кримінальної відповідальності за неправомірне рекламування своєї продукції [7].

Зрозуміло, що штрафи в згаданих справах величезні і притаманні лише справам з дуже великими корпораціями та серйозними злочинами. Проте традиційно компаніям, незалежно від розміру та обороту, доводиться платити великі штрафи, якщо йдеться про санкції за кримінальний злочин, скоєний юридичною особою. Усвідомлення того, що відповідальність буде значною, робить компанії та їхнє керівництво більш розсудливими та відповідальними під час прийняття рішень, допуску тієї чи іншої поведінки, складання внутрішніх правил компанії.

Вказані вище аргументи доводять, що корпоративна кримінальна відповідальність є важливим та іноді необхідним інститутом в країнах як загального, так і континентального права. В той же час історичний розвиток інституту корпоративної кримінальної відповідальності в різних правових системах має свої відмінності і особливості.

Більшість країн загальної системи права визнали необхідність застосування кримінальної відповідальності до юридичних осіб раніше, ніж юрисдикції континентального права [8]. В США та Великобританії кримінальну відповідальність компаній почали визнавати після того, як квазідержавні органи

показали свою неспроможність покарати винних за великі втрати, які понесло суспільство внаслідок діяльності корпорацій. До середини XIX ст. корпоративну кримінальну відповідальність поширили на всі правопорушення, які не потребували доведення наявності умислу як суб'єктивної складової злочину [9]. Вимога доведення вини у вигляді умислу або необережності з'явилася в США у 1909 році, а у Великобританії – в 1917 році [10]. Однак, не дивлячись на схожі традиції країн загального права, сучасне правове регулювання корпоративної кримінальної відповідальності дещо відрізняється в різних країнах однієї системи.

В США суди на федеральному рівні визнають підхід субсидіарної відповідальності, визнаючи юридичних осіб відповідальними за всі злочини, включаючи ті, які містять намір. Американські суди використовують принцип «нехай принципал відповідає» (“respondeat superior”), який означає, що корпорація несе кримінальну відповідальність за неправомірні дії будь-якого зі співробітників за умови, що такий співробітник скоїв злочин в рамках своїх повноважень та з наміром принести вигоду своїй компанії [10, с. 130–134].

У Великобританії превалює доктрина «альтерего» (“alterego doctrine”). Відповідно до неї кримінальна відповідальність повинна бути покладена на осіб, які управляють та контролюють юридичну особу. Відповідно, їхні діяння, думки та наміри визнають діяннями, думками та намірами власне юридичної особи [11]. Таким чином, кримінальна поведінка тих осіб, які вважаються такими, що «втілюють» компанію, виступають представниками її «волі та розуму», беруть на себе відповідальність за злочини компанії як такої [12]. Класична теорія, визнана століття тому в Сполученому королівстві, сьогодні піддається певній критиці через те, що сучасні корпорації більше залежать від горизонтального або регіонального менеджменту, ніж від одного-двох осіб – керівників компанії.

Велика кількість фахівців кримінального та корпоративного права в США виступали за відміну або значне звуження дії інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Хвиля опозиції навіть доходила до вимоги відмінити покарання компанії у вигляді санкцій, які застосовуються до кримінальних злочинів, мотивуючи таку вимогу тим, що визнання кримінальної корпоративної відповідальності взагалі було помилкою [13]. Прибічники цієї теорії доводили, що корпоративна кримінальна відповідальність не є ефективною та повинна бути замінена цивільною відповідальністю юридичної особи або кримінальною відповідальністю фізичної особи – співробітника або представника відповідної юридичної особи. Прибічники відміни кримінальної відповідальності корпорацій наводять такий аргумент: юридична особа – це юридична фікція, яка не може бути покарана. В той же час невинні акціонери разом зі співробітниками, кредиторами, клієнтами та суспільством в цілому змушені бути суб'єктами кримінального покарання [13, с. 1366–1367].

Вагомим аргументом на захист корпоративної кримінальної відповідальності є визнання того факту, що створення компанії полягає в створенні юридичної особи, яка існує окремо від її акціонерів, працівників, кредиторів та інших учасників; має власні активи та несе відокремлену відповідальність. Нарешті, ідея сприйняття юридичних осіб так само, як і фізичних було підтримано Верховним Судом США. У своєму рішенні Суд відхилив аргумент про те, що політична промова юридичної особи (корпорації або іншої асоціації) та фізичної особи повинні сприйматися по-різному відповідно до Першої поправки, тільки на тій підставі, що юридичні особи (корпорації або асоціації) не є фізичними істотами.

Англійське право вважає юридичних осіб штучними витворами закону, які підпорядковуються кримінальному праву так само, як і фізичні особи. Однак застосування цього ускладнюється правосуб'єктністю юридичної особи, а також тим фактом, що компанії «думають, приймають рішення та діють» за допомогою фізичних осіб [10, с. 291].

В англійському праві існує дві основні теорії, які суд використовує при вирішенні питання застосування кримінальної відповідальності до юридичної особи. Теорія агенту, відома як теорія відповідальності за чужу вину, заснована на принципі, що працівники компанії завжди виступають її агентами. Іншими словами, компанія відповідальна за ті злочинні дії, які скоїли її співробітники, але які можуть бути кваліфіковані такими, які вчинені саме компанією [10, с. 42]. Підходячи до корпоративної кримінальної відповідальності крізь призму вказаної теорії, бачимо, що різниця між діями та бездіяльністю рядових співробітників компанії та вищого менеджменту повністю відсутня.

Відповідно до теорії ідентифікації або «управління розумом та волею» компанія не може бути визнана відповідальною за злочин доти, доки не буде встановлений зв'язок між компанією та фізичною особою, яка фактично скоїла цей злочин [14]. Згадана теорія визначає компанію винною за неправомірні діяння індивідуума на основі припущення, що його дії та бездіяльність виступають одночасно діями та бездіяльністю його компанії, тобто фізична особа повністю ідентифікується з юридичною.

Правова доктрина країн континентальної системи права неохоче визначала інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб. Аргументів було багато, але одним з основних було переконання в тому, що група осіб не може бути винною з точки зору морального аспекту (який може бути притаманний тільки людині). Таким чином, противники теорії корпоративного злочину та відповідальності стояли на тому, що групові утворення не можуть бути суб'єктами кримінальної відповідальності і нести відповідне покарання. Принцип “societas delinquere non potest” включає в себе два твердження, які заперечують можливість існування кримінальної відповідальності юридичних осіб. По-перше, компанії не можуть діяти за власною волею або з умислом, що є обов'язковими елементами складу злочину.

По-друге, юридичні особи не можуть розглядатися як повноцінні суб'єкти злочину, адже тільки людські істоти (фізичні особи) здатні робити моральний вибір, оцінюючи, що правильно, а що ні [15].

Незважаючи на тривалу опозицію запровадженню корпоративної кримінальної відповідальності, вже в 70-х роках ХХ ст. почалися протилежні рухи через поширення схем правопорушень, в яких були задіяні саме компанії [16]. Знадобилося ще 20 років для того, щоб почати запроваджувати відповідну концепцію в законодавство. В 2006 році інститут корпоративної кримінальної відповідальності ввели в Австрії, в 1999 році – в Бельгії, в 1996 році – в Данії, в 1995 році – у Фінляндії, в 1976 році – в Нідерландах, в 1991 році – в Норвегії, в 2003 році – в Іспанії, в 2003 році – у Швейцарії, а в 2014 році – в Україні [17].

Наведена історія еволюції інституту кримінальної відповідальності в англосаксонській та романо-германській правових системах демонструє адаптацію сучасного законодавства багатьох країн до порівняно нового інституту. В більшості країн компанії користуються такими ж правами та обов'язками, як і індивіди. Корпорації несуть відповідальність за злочини в тій самій мірі, в якій її несуть фізичні особи. В багатьох країнах за останні 20–30 років, а іноді і майже століття існування інститут кримінальної відповідальності юридичної особи отримав більш складну форму через складність та багатогранність відповідних правовідносин. Наприклад, в США при реорганізації компанія- правонаступниця несе відповідальність за діяльність своєї попередниці [18]. В Німеччині навіть відповідно до моделі «некримінальної відповідальності» компанії автономно відповідають за скоєні злочини, користуючись такими самими фундаментальними правами, як і людина [19].

Якщо порівнювати американський та англійський підходи до кримінальної відповідальності юридичних осіб, можна побачити, що перший є більш досконалим. В США закон чітко визначає список юридичних осіб, які можуть нести кримінальну відповідальність. Більше того, англійська модель має більш обмежувальний характер, ніж американська.

На сьогодні існує три системи визначення, які саме види юридичних осіб можуть нести кримінальну відповідальність за скоєння злочину. Відповідно до першої системи «загальної відповідальності» кримінальна відповідальність юридичних осіб прирівнюється до відповідальності фізичних осіб, а компанії вважаються такими, що здатні скоїти будь-яке злочинне діяння. Така система діє в Англії, Нідерландах та Бельгії [19]. Так, в Англії компанії несуть кримінальну відповідальність майже за всі види злочинів за виключенням тих, за які покаранням виступає ув'язнення.

Друга система вимагає від законодавця точного визначення в кожному конкретному випадку, чи може юридична особа нести кримінальну відповідальність. Така система існує у Франції, де відповідно до 121 та 122 статей Кримінального кодексу юридичні особи несуть кримінальну відповідаль-

ність тільки у випадках, прямо передбачених відповідним законом. На додаток до цього корпорації підпадають під кримінальні санкції за умови наявності критерію повторної участі в скоєнні відповідного злочинного діяння [20]. Така норма є скоріше недоліком системи, адже, намагаючись виключити злочини, які не можуть бути скоєні компанією, французький законодавець забуває про той факт, що юридичні особи можуть бути не тільки виконавцями, але й співучасниками злочинів.

В рамках теорії системи існує чіткий список злочинів, за які юридичні особи несуть кримінальну відповідальність [20]. Така система існує в США, де законодавець розробив спеціальні директиви для визначення міри покарання (US Sentencing Guidelines), які містять вичерпний список злочинів, які можуть бути скоєні юридичними особами. Теоретично американська корпоративна кримінальна відповідальність поширюється на всі види злочинів, які відповідно до закону можуть бути скоєні і фізичною особою [21]. Таким чином, компанія може нести відповідальність за пограбування, хабарництво, вбивство, в тому числі за необережністю. Американська модель видається найбільш ефективною та стабільною з усіх. Однак в той же час англійська та німецька моделі виступають гарними прикладами, адже вони не обмежують коло злочинів, за які юридичні особи можуть нести кримінальну відповідальність, встановлюючи за них таку саму відповідальність, яку несуть фізичні особи в таких випадках.

Отже, роблячи висновок, можна ствердити, що, хоча інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб зародився майже століття тому, до сьогодення він залишається досить спірною правовою категорією в багатьох юрисдикціях різних правових систем. Сьогодні кримінальна відповідальність компаній стала актуальною темою для дискусій в розрізі захисту прав людини, екологічних злочинів, трудового права тощо. З ростом так званої корпоративної злочинності (фінансові злочини, шахрайство, хабарництво тощо) уряди різних країн все більше приділяють увагу нормативному врегулюванню питання відповідальності компаній за правопорушення. Масштаб таких правопорушень та їхніх наслідків все більше штовхає законодавців до прибічників застосування кримінальної відповідальності до корпорацій-злочинців.

Незважаючи на різницю в підходах до корпоративної кримінальної відповідальності в різних юрисдикціях, всі сходяться в одному – злочинні корпорації повинні бути покарані. В різних країнах існують різні моделі визначення та кваліфікації корпоративних злочинів і відповідальності за них. В той же час важко не погодитися з фактом, що компанії є суб'єктами сучасного суспільства, які користуються схожими правами та обов'язками з правами та обов'язками фізичних осіб. Більше того, в деяких випадках права та обов'язки зазначених суб'єктів суспільства є ідентичними. Як наслідок, компанії повинні регулюватися такими самими нормами та законами, що й індивіди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Lawrence F. In Defence of Corporate Criminal Liability / F. Lawrence // *Harvard Journal of Law and Public Policy*. – 2000. – № 23. – P. 833–844.
2. Engle E. Extraterritorial Corporate Criminal Liability: A Remedy for Human Rights Violations? / E. Engle. – *St. John's Legal Comment*, 2006 – 288 p.
3. Günter H. New Developments in Corporate Criminal Law Liability in Europe: Can Europeans Learn from the American Experience-or Vice Versa? / H. Günter // *St. Louis-Warsaw Transatlantic Law Journal*. – 1998. – P. 173–176.
4. Beale S. What Developments in Western Europe Tell us about American Critiques of Corporate Criminal Liability / S. Beale, A. Safwat // *Buffalo Criminal Law Review*. – 2004. – № 89. – P. 107–116.
5. Williams C.A. Corporate Social Responsibility in an Era of Economic Globalisation / C.A. Williams // *University of California Davis Law Review*. – 2002. – № 35. – P. 705–769.
6. Siemens A.G. and Three Subsidiaries Plead Guilty to Foreign Corrupt Practices Act Violations and Agree to Pay \$450 Million in Combined Criminal Fines, United States Department of Justice, 15 December 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : justice.gov/opa/pr/2008/December/08-crm-1105.html.
7. Justice Department Announces Largest Health Care Fraud Settlement in its History, United States Department of Justice, 2 September 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [justice.gov/usao/ma/PressOffice-PressReleaseFiles/Phizer/Phizer-PR\(Final\).pdf](http://justice.gov/usao/ma/PressOffice-PressReleaseFiles/Phizer/Phizer-PR(Final).pdf).
8. Coffee J.C. Corporate Criminal Liability: An Introduction and Comparative Study / J.C. Coffee // *Criminal Responsibility of Legal and Collective Entities*. – 1999. – P. 9–14.
9. Stessens G. Corporate Criminal Liability: A Comparative Perspective / G. Stessens // *International Comparative Law Quarterly*. – 1994. – № 43. – P. 495–498.
10. Wells C. Corporations and Criminal Responsibility / C. Wells. – 2nd edition. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 325 p.
11. Hogan B. Criminal Law / B. Hogan, J.C. Smith. – 6nd edition. – London : Butterworths, 1988. – 171 p.
12. Clough J. The Prosecution of Corporations / J. Clough, C. Mulhern. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 89 p.
13. Alschuler A.W. Two Ways to Think About the Punishment of Corporations / A.W. Alschuler // *American Criminal Law Review*. – 2009. – № 46. – P. 1359–1369.
14. The famous dictum of Viscount Haldane in *Lennard's Carrying Co Ltd v. Asiatic Petroleum Co Ltd* AC 705, 1915.
15. Weigend T. *Societas Delinquere non Potest? A German Perspective* / T. Weigend // *Journal of International Criminal Justice*. – 2008. – № 6 2008. – P. 122–136.
16. Robinson A.A. Corporate Culture' as a Basis for the Criminal Liability of Corporations / A.A. Robinson. – 2008. – P. 139.
17. Clifford Ch. Corporate Liability in Europe / Ch. Clifford. – 2012.
18. *Case United States v. Alamo Bank of Texas*. – 1989.
19. Hirsch H.J. *La Criminalisation du Comportement Collectif* / H.J. Hirsch. – Allemagne : Kluwer Law International, 1996. – 54 p.
20. De Maglie C. Models of Corporate Criminal Liability in Comparative Law / C. De Maglie // *Washington University Global Studies Law Review*. – 2005. – № 4. – P. 220–236.
21. Wise E.M. Criminal Liability of Corporations / E.M. Wise // *Kluwer Law International*. – 1996. – P. 383–384.